

O'RTA ASR SHAHAR VA QISHLOQLARI

Bekmuradov Nursultan Erbay uli

Qoraqalpog' davlat universiteti , 1- kurs magistranti

Annotatsiya: Tarix faniga o'rta asr tushunchasi uyg'onish davri mutafakkirlari tomonidan kiritilgan bo'lib, madaniyat yuksak taraqqiy etgan antik davr bilan uyg'onish davr o'rtasidagi davrga nisbatan ishlatilgan. O'rta asrlar feodal er egaligi munosabatlari davri bo'lib uch bosqichdan iborat: 1) ilk o'rta asrlar (V–IX asrlar); 2) rivojlangan o'rta asrlar (IX–XV asrlar); 3) so'nggi o'rta asrlar (XVI–XVII asrning o'rtalari) ni o'z ichiga oladi.

O'rta Osiyoda o'rta asrlar davrining dastlabki bosqichi yirik davlatlar–Kushonlar saltanati va Qang' davlati konfederatsiyasining inqirozi va ular ustiga xionitlar, kidaritlar va eftalitlar kabi ko'chmanchi qabilalarning ommaviy ravishda bostirib kirishi bilan boshlandi. Bu ikki davlatning tanazzuli O'rta Osiyo hududlariga Eron sosoniylarining istilochilik harakatini faollashtirdi. Ammo ko'chmanchi qabilalar, ayniqsa eftalitlar bunga yo'l qo'ymadi. VI asrning ikkinchi yarmida sosoniylar O'rta Osiyoda Turk xoqonligi bilan to'qnashishga to'g'ri keldi. Hokimiyatni o'z qo'lga olgan G'arbiy Turk xoqonligi 100 yil davomida butun O'rta Osiyo ustidan nazoratini o'rnatdi.

Kalit so'zlar : Shahar , xoqonlik , hukmronlik , er egalari , uyg'onish davri, davlat

VII asrda O'rta Osiyo ijtimoiy va siyosiy hayotida yuz bergan feodallashish jarayonining rivojlanishi xoqonlikda ichki qarama-qarshiliklarning chuqurlashishiga olib keldi. Natijada, nomigagina hoqonlik hukmronligini tan olgan mahalliy sulolalar boshchiligidagi katta va kichik er egaligi jadal rivojlandi. Jamiyatning ijtimoiy tarkibida o'zgarishlar, katta er egalari bo'lgan dehqonlar, badavlat savdogar va hunarmandlar tabaqasi paydo bo'ldi. Ular o'z navbatida shaharlarning vujudga kelishiga, ko'p tarmoqli hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishiga ta'sir o'tkazdi.

Ma'lumki, G'arb bilan Sharqni bog'lovchi muhim savdo yo'li bilan Buyuk Ipak yo'li («G'arbiy meridianal yo'l») ining qadimgi Farg'onadan o'tgan yo'nalishi ilk o'rta asrlarga kelib, O'rta Osiyo shimoliy hududlarining ichki rayonlariga kirib bordi. Natijada O'rta Osiyoning chorvador qabilalari va o'troq aholisi o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar kuchaydi.

Savdo-sotiqni pul asosida rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratildi, tanga pul zarb qilishga bo'lgan ehtiyoj kuchayib, pul zarbxonalarining yangi markazlari paydo bo'ldi. O'rta Osiyo bozorlarida Tohariston, So'g'd, Ustrushona va Shosh tangalari keng muomalada bo'ldi.

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda shahar hunarmandchiligi keng tarmoq otib rivojlanishda davom etdi. Samarqand, Buxoro, Poykent va boshqa shaharlar yirik savdo-sotiq markazlari sifatidagi o'rnini saqlab qoldi. Hatto Shosh-Iloq vohasidagi shaharlar juda jadal rivojlanish yo'liga tushib oldi. Bu shaharlarda hunarmandchilikning kulolchilik, shishasozlik, metallurgiya, to'qimachilik sohalari yuksak professional darajada rivojlanib ular ko'p hollarda tashqi savdo uchun mahsulot chiqarar edilar.

Ilk o'rta asrlarda to'qimachilik O'rta Osiyo hunarmandchiligining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Ayniqsa, ipak mahsulotlarini ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yilgan. Arxeologik materiallarning guvohlik berishicha ipak qurtini boqish Qadimgi Baqtriyada bronza davridan ma'lum bo'lgan. Antik davr va ilk o'rta asrlarga kelib, ipakchilik bilan shug'ullanish So'g'diyona va Farg'ona vodiysiga ham keng yoyildi. Ipakchilikning jahonga mashhur markazlari paydo bo'ldi. Masalan, VI–VII asrlarda shakllangan Buxoroning «zandanachi» ipak mahsulotlariga bo'lgan talab hatto ipakchilikning ilk vatani Xitoyda ham katta edi. Zandanachi ipak mahsulotlarining namunalari hatto Afrosiyob devoriy su'ratlarida yaxshi saqlangan.

Ilk o'rta asrlar davrida O'rta Osiyo tarixida muhim ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar bo'lib o'tdi va keying tarixiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Albatta, feodal er egaligi munosabatlari dunyoning turli xalqlari va mamlakatlarida bir vaqtda sodir bo'lmagan. Ilk o'rta asrlar O'rta Osiyo tarixida V–IX asrlarni o'z ichiga olib, muhim tarixiy voqealarga boyligi bilan ajralib turadi.

Milodiy III–IV asrlarda yirik imperiya–Kushon davlati inqirozga yuz tutdi va parchalanib ketdi. IV asrda O'rta Osiyo hududiga xioniylar kiritib keldilar. Xioniylar etnik jihatdan kelibchiqishi kushonlarning avlodlari hisoblanib, ayrim tarixiy manbalarda to'xtalar deb ham yuritiladi. Mazkur xalq O'rta Osiyoda 120 yilga yaqin hukmronlik qildi. Xioniylar birinchi marta Ammian Martsellinning 356 yilga oid hikoyasida ularning podshosi Grumbat va o'g'lining Amida (Suriya) shahrini qamal qilganligi yoziladi. Xioniylar Amudaryo havzasini egallab olgach, g'arbga yurish qiladilar.

V asr boshlarida tarix sahnasiga kidariylar chiqdi. Ularning poytaxti Balx bo'lib, podshosi Kidar nomi bilan bog'lik tangalar Amudaryoning janubidagi erlardan topilgan. V asr o'rtalarida O'rta Osiyo tarixida yangi siyosiy kuch-eftalitlar paydo bo'ldi. Eftalitlar etnik jihatdan S.P. Tolstov fikricha massagetlar avlodidir. Eftalitlar tarixiga oid yozma manbalar — xitoy, arman, Vizantiya, arab manbalaridir. Mazkur davlat O'rta Osiyoda V asr o'rtalaridan VI asr 60-yillargacha hukmronlik qildi. U hududiy jihatdan Kushon imperiyasidan 2 barobar katta bo'lib, hokimi mutlaq boshqargan. Ushbu davlat o'zlarigacha mavjud bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni o'zgartirmadilar.

Eftalitlar davrida hozirgi O'zbekiston hududida dehqonlarning qasr-qo'rg'onlaridan bir qancha shaharlar paydo bo'ladi. Bunday shaharlar jumlasiga Bolaliktepa, Varaxsha kabilarni kiritish mumkin. Ilk o'rta asrlarga oid yirik shaharlar jumlasiga qadimdan mavjud bo'lgan Afrosiyob, Buxoro, Poykand, Toshkent, Termiz va boshqlarni kiritish mumkin. Shuningdek, mazkur davrga oid devoriy suratlar Bolaliktepa, Varaxsha, Toshkentdan topib o'rganilgan. Eron sosoniylariga mansub ko'plab tangalar topilgan.

O'zbekiston hududidagi ilk o'rta asrlarga mansub shaharlarning maydoni uncha katta bo'lmaganligini ta'kidlash lozim. Bu vaqtda Samarqandning aylanasi 3,5 km, Poykandniki 1,8 km, Farg'onadagi Koson shahriniki 2 km ni tashkil etgan. Mazkur davrga oid arxeologik topilmalarni hududlar bo'yicha ko'rilganda quyidagi manzara hosil bo'ladi.

Ilk o'rta asr So'g' yodgorliklari jumlasiga Afrosiyob, Varaxsha, Poykand, Panjikent, Tallu Barzu, Tohariston yodgorliklariga Bolaliktepa, Kofirqal'a, Fargona yodgorliklariga Quva, Axsikat, Koson, Toshkent vohasida Binkat, Yunusobod, Mingo'rik, Xorazm hududida Fir qal'asi, Baraktom, Kuyukqal'a, Teshikqal'a va boshqalar mavjud bo'lgan. Mazkur davrda aholining o'rtoqlashuvi natijasida sun'iy sug'orish inshootlari quriladi. Bular jumlasiga Bo'zsuv, Zog'ariq, Darg'om kanallarini kiritish mumkin.

1948-yilda arxeolog A.Terenojkin Afrosiyobning ilk o'rta asrlarga oid qatlamlarini tekshiradi. 1958-yildan buyon Afrosiyobni o'rganilish davom etmoqda va hozirgacha turli davrlarga oid bir qancha boshqa yodgorliklar ham o'rganildi. VI asrga mansub Tallu Barzu yodgorligidagi qazuv ishlari jarayonida VIII asrga oid sopol idishlar majmui, sosoniylar tangalari, quyi qatlamidan esa antik va Kushon davriga oid temirchilik charxi, sopol idishlar, haykalcha topildi. 1956–57 yillarda Kofirqal'a o'rganila boshlanadi. Olib borilgan qazuv ishlari natijasida IV–V asrlarda Samarqand tushkunlikka uchraganligi aniqlandi. Uning rivojlanishidagi yangi davr VI asrdan boshlanadi. Ark yangi devor bilan o'rab olinadi VI asrda uzunligi 1,5 km to'rtinchi devor quriladi. Shahar janubga qarab kengayib boradi va uzunligi 3 km ichki devor quriladi. III–IV asrlarga oid kulollar va miskarlar mahallalari topilgan. VII asrlarda Afrosiyobda maxsus saroy devori quriladi va

shaharning to'rtinchi tashqi devori butunlay qayta quriladi. Saroy devorining ichida yirik inshootlar alohida binolar qurilgan. Ilk o'rta asrlarga xos Samarqandning quyidagi binolari mavjud bo'lganligi aniqlangan.

Shahar aholisi kasb-korlari bo'yicha mahallalarga bo'lingan. Shunday qilib VI–VII asrlarda So'g'd poytaxti bo'lgan Samarqand ko'p asrlik tarixida o'z taraqqiyotining yuqori darajasiga ko'tarildi. Varaxsha shahar xarobasida o'tkazilgan arxeologik qazishlar tufayli eftalitlar davrida shaharni tubdan qayta qurilish ishlari olib borilganligi aniqlandi. Varaxsha Buxoro hukmdorlari (buxorxudotlar) ning qarorgohi bo'lib, bu erdan saroy qoldiqlari bilan bir qatorda devorga ishlangan rasmlar ham topildi.

Xulos qilib aytganda, Qashqadaryo vohasida ham ilk o'rta asrlarga oid yodgorliklar ro'yxatga olingan. Ayniqsa, S.K. Kabanov tomonida Qarshi vohasida joylashgan 300 dan ortiq tepaliklar ro'yxatga olinib xaritasi tuziladi. 1946-yildan boshlab ilk o'rta asrlarga oid yodgorliklari tadqiq etila boshlandi va bu borada katta yutuqlarga erishildi. 70-yillardan boshlab G'uzor va Dehqonobod tumanlaridagi, shuningdek, Yuqori Qashqadaryo vohasidagi ilk o'rta asrlarga oid yodgorliklar KATE a'zolari tomonidan o'rganildi.

Panjikent xarobasini tekshirish 1946-yildan buyon olib borilmoqda. Tadqiqotlar natijasida V, VI, VII asrlarga oid bo'lgan turar joylar tekshirildi. Turar joylar jumlasiga Divashtich saroyi, boy va oddiy shahar aholisi uylari kiradi. Boy xonadon uylari murakkab reja asosida qurilgan. Bu erda ham ijtimoiy uylar 2 ta ibodatxona ochib o'rganildi. Saroy va yirik binolarning devorlariga hayotiy va diniy mavzudagi rasmlar solingan. Samarqand, Varaxsha, Panjikent rasmlari ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda tasviriy san'at yuqori darajada bo'lganligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent, 1998.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – Toshkent, 2008.
3. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Toshkent, 1975.
4. Аннаев Т.Д. Раннесредневековые поселения Северного Тохаристана. – Toshkent: Фан, 1988.
5. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Б. Средневековый город Средней Азии. – Л, 1973.
6. Живопись древнего Панджикента / Отв. ред. А.Ю. Якубов-ский и М.М. Дьяконов. – М, 1954.
7. Кабанов С.К. В оазисах и степях Кеша и Нахшеба. – Ташкент: Узбекистан, 1988.
8. Кабанов С.К. Культура сельских поселений Южного Согда III-VI вв. – Ташкент, 1981.